

 Kommentti

Nojatuoliteoretisoinnista empirialähtöiseen teorian- muodostukseen

Tarmo Malmberg (2014) tarjoaa artikkelissaan nuorelle tutkijalle ajattelemisen aihetta. Läpileikkaus joukkoviestintätieteen oppihistoriaan toistaa Malmbergin jo monissa aiemmissa teksteissään hahmottamia kehityskulkuja, mutta näkökulman kääntäminen teorian ja empiirisen tutkimuksen suhteisiin ja niissä tapahtuneisiin muutoksiin saa pohtimaan, mihin itse sijoitunkaan tässä makuaistien ja tyyli-tietoisuuksien kirjossa. Tartun tekstiin, vaikka historian tutkijana katsonkin tieteenalaa hieman ulkopuolelta.

Malmbergin tekstiä voi pitää teoreettisen tutkimuksen puolustuspuheena, jossa myös enteillään teorianmuodostuksen paluuta tutkimusalan keskiöön ja uuden tieteenihanteen nousua. Vaikka teorianmuodostus kuuluu vaihtelevin painotuksin myös empiirisiin tutkimuksiin, Malmbergin kritiikki kohdistuu viimeisten vuosikymmenten aikana tapahtuneeseen empiirisen tutkimuksen korostumiseen. Juha Herkmanin ja Miika Välimaan tekemän selvityksen mukaan puhtaasti teoriaan keskittynyt media-tutkimus olikin suomalaisella tutkimuskentällä näkyvimmin esillä 1980-luvun alkuvuosina (Herkman & Välimaa 2008, 19–20). Tämän jälkeen empiirinen tutkimus on vallannut koko ajan enemmän alaa, kuten Malmberg myös toteaa.

Tarmo Malmberg ei ole kritiikissään yksin. Esimerkiksi Esa Väliverronen pohti vuonna 2000 viestinnän tutkimuksen teoriaköyhyyttä. Tuolloin Väliverronen esitti, että tieteenalan nuoruudesta johtuva identiteetin ja teoreettisen ytimen puute estää viestinnän tutkijoita osallistumasta muuttuvan mediamaiseman aiheuttamien yhteiskunnallisten muutosten pohtimiseen. Väliverronen kysyikin: ”Mitä omaperäistä sanottavaa meillä viestinnäntutkijoilla näistä muutoksista ja erityisesti viestinnän roolista näissä muutoksissa on?” (Väliverronen 2000, 95–96.)

Malmbergilla ja Väliverronselä teoreettisen ajattelun ihanteena on nojatuolitutkija, joka kehittää ajatuksiaan abstraktilla tasolla. Tieteellinen keskustelu menee tällä tavoin eittämättä eteenpäin, mutta nojatuoliteoretisoinnin ihannoimisessa on myös vaaransa. On ennemminkin sääntö kuin poikkeus, että aiempaa ajattelua mullistavan ja uusia näköaloja avaavan teorian löytyä tieteenalalla läpi, siihen viitataan tutkimuksesta toiseen. Teoriasta tulee osa tieteenalan kaanonin, johon on suorastaan pakko viitata oppineisuutensa osoituksena, mikä puolestaan jähmettää tieteellistä keskustelua. Ajattelua mullistanut teoria muuttuu kapulaksi kehityksen rattaissa.

Uusien tieteellisten avausten ei tarvitsisi kuitenkaan nojautua yksinomaan abstraktiin aivovoimisteluun. Esitän seuraavaksi kaksi erilaista näkökulmaa, jotka voisivat puhtaana nojatuolifilosofoinnin ohella toimia teoreettisen keskustelun virittäjinä: tutkijan subjektiiviset kokemukset sekä menneisyyden ja nykyisyyden tarkastelua yhdistävät tutkimushankkeet.

Arkikokemukset teoreettisen ajattelun rikastajina

Joukkoviestinnän tutkimuksen on perinteisesti nähty olevan enemmän teoreettisten vaikutteiden ottaja kuin antaja (ks. esim. Pietilä 1997, 368). Tämä pitää paikkansa myös omassa tutkimuksessani, joka sijoittuu feministisen mediahistorian alaan. Sukupuolen merkityksiä 1960- ja 1970-luvun suomalaisessa toimittajakunnassa tarkastelevassa väitöskirjassani olen ottanut sujuvasti vaikutteita niin sukupuolentutkimuksen kuin organisaatiotutkimuksenkin teoreettisista ja metodologisista keskusteluista. (Kurvinen 2013.)

Analyysini on historian tutkimukselle ja myös viestinnän tutkimukselle tavanomaiseen tapaan edennyt empirian ehdoilla, mutta empirian käsittelyssä olen käyttänyt apuna teoreettisia välineitä. Teorian ja empirian suhde on toiminut kuitenkin myös toisin päin. Aineistosta tekemieni empiiristen havaintojen avulla olen testannut valitsemiani teorioita ja kehittänyt niitä myös eteenpäin. Tutkimukseni sijoittuukin aineistolähtöisen teorian (*grounded theory*) alaan, ja edustan Malmbergin jaottelussa tutkijatyyppejä, jonka työssä empiria ja teoria nivoutuvat yhteen.

Tarmo Malmbergille teoreettinen tutkimus on nimenomaan nojatuolitutkimusta, mutta itse en näe teorian ja empirian välistä jakoa yhtä kategorisena. Tutkijan subjektiivisten kokemusten muodossa empiria on nimittäin läsnä myös puhtaassa nojatuolifilosofiassa. Hyvänä esimerkkinä on sukupuolentutkimuksen moderniksi klassikoksi nousseen Judith Butlerin sukupuolen esittämisen teoria. Jokainen Butleria lukenut tietää hänen ajattelunsa olevan vaikeaselkoista. Usein butlerilainen ajattelu aukeaa toisen käden lähteiden kautta, jonka jälkeen alkuperäisteokseen on helpompi palata. Butler vaikuttaa siis nojatuolitutkijan malliesimerkiltä. Harvemmin kuitenkaan muistetaan, että hänen ajatustensa taustalta löytyvät omat kokemukset sukupuolten ja seksuaalisuuksien normistojen rikkojana amerikkalaisessa yhteiskunnassa. Läpimurtoteoksensa *Gender Trouble* (1990) esipuheessa Butler raotti teoreettisen ajattelunsa taustoja seuraavasti:

Omaa lapsuuttani hallitsi huomio siitä, että hankalaksi heittäytyminen oli jotakin, mihin ei koskaan pitänyt ryhtyä nimenomaan siksi, että se saattoi johtaa hankaluuksiin. Kapina ja sen seuraukset näyttivät täsmälleen samoin sanoin ilmaistuilta. Tämä ilmiö johdatti minut ensimmäisiin kriittisiin oivalluksiin vallan hienovaraisesta viekkaudesta: vallitseva laki uhkasi hankaluuksilla tai jopa saattoi ihmisen hankaluuksiin vain pitääkseen hänet poissa hankaluuksista. Niinpä päättelin, että hankaluuksiin joutuu joka tapauksessa ja niihin on vain asetettava itsensä parhain päin. (Butler 2006, 39)

Tulkitsen Butlerin hankalaksi heittäytymiseen liittyneet kokemukset tunnereaktioina, jotka myöhemmin konkretisoituivat käytännön aktivismina ja edelleen ura-uurtavan sukupuoliteorian muotoilemisena. Butler ei ole kuitenkaan ainoa feministitutkija, jonka ajattelussa käytännön aktivismi on näkyvästi läsnä. Nousihan 1960- ja 1970-lukujen naistutkijoiden pyrkimys naisten elämien ja todellisuuksien näkyväksi tekemiseen nimenomaan toisen aallon feminismin ihanteista (ks. esim. Korppi-Tommola 2004, 18–19). 1980-luvun lopulta lähtien tutkimuskentällä vallalle nousut intersektionaalinen lähestymistapa puolestaan kehittyi afroamerikkalaisten naisten keskuudessa. Erilaisten epätasa-arvoisuutta tuottavien tekijöiden ja niiden keskinäisten risteämien tutkiminen nousi huomiosta, jonka mukaan akateeminen feminismi kuvasi ainoastaan keskiluokkaisen, valkoisen naisen todellisuutta. (Ludvig 2006, 246; Phoenix & Pattynama 2006, 187.) Perinteisessä objektiivisuutta korostavassa tieteen ihanteessa helposti pannaan julistettavat, arkipäivän kokemuksista nousevat tutkijan tunteet ja tutkijan subjektiivisuus ovatkin feministisessä tutkimuksessa toimineet usein teoreettisen ajattelun virittäjinä.

Tutkijan subjektiiviset lähtökohdat vaikuttavat kaikessa tutkimuksessa vähintäänkin tutkimusaiheen valintaan. Yleensä tutkimme sellaista, jonka koemme jollakin tavalla tärkeäksi. Itse tutkimusprosessista subjektiiviset kokemukset ja niihin liittyvät tunteet on tavattu kuitenkin häivyttää, mikä luonnollisesti kuuluu tieteellisen tutkimuksen luonteeseen. Subjektiivisten kokemusten ja niihin liittyvien tunteiden huomioimisen ei tarvitse kuitenkaan tarkoittaa sitä, että tutkimuksesta tulisi tunnepitoista höttöä, jossa tutkija nousee tutkimuskohteen edelle. Sen sijaan tunteet voivat olla yksi lähtökohta teoreettisen ajattelun virittämiseen. Tarvitsevathan niin nojatuolitutkijan kuin empirialähtöisenkin tutkijan ajatukset polttoainetta, jotakin mihin tarttua.

Oma arjen käytännöissä muotoutunut käsitykseni sukupuolesta kirjoittautui tutkimukseeni sisään prosessin alkuvaiheessa aiemman tutkimuskirjallisuuden herättämänä hämmennyksenä. Lukiessani toimittajanaisia käsittelevää kirjallisuutta jäin jatkuvasti ihmettelemään, miksi tutkimukset tuntuivat toistavan kahtiajakoa naisiin ja miehiin, vaikka sukupuolentutkimuksen teoretisoinneissa tätä jakoa oli pyritty purkamaan jo vuosien ajan. Prosessin edetessä löysin myös toisia tutkijoita, jotka olivat ihmetelleet samaa. Ruotsalaiset mediatutkijat Monica Löfgren Nilsson ja Monika Djerf-Pierre esimerkiksi kehottivat kiinnittämään huomiota toimittajafeminiinisyyksien ja -maskuliinisuuksien moninasiin muotoihin (Djerf-Pierre & Löfgren Nilsson 2004, 84–85). Koska tutkijat eivät kiinnittäneet argumenttiaan empiiriseen aineistoon, kehoitus jäi kuitenkin abstraktille tasolle. Sukupuolentutkimuksen teoretisoinneista lainattu ajatus jäi vain fraasiksi, joka olisi kaivannut empiiristä tarkastelua.

Väitöskirjassani kytkinkin lähtökohdaksi muodostuneen toimittajafeminiinisyyksien ja maskuliinisuuksien tarkastelun empiiriseen aineistoon. Tutkimusaineiston avulla testasin näkökulman soveltuvuutta niin menneisyyden tutkimiseen kuin sukupuolten kahtiajakoa usein kuin itsestään korostavaan työelämän tutkimukseen.

Aineiston avulla olikin mahdollista paikantaa yksittäisten toimittajien omaksu- mia erilaisia toiminnan tiloja, mutta empiriaan pohjannut tarkastelu nosti esiin myös uuden näkökulman. Toimittajan ammatti alkoi näyttäytyä naisille 1960- ja 1970-luvun

Suomessa avautuneena mahdollisuutena työskennellä miesten tavoin muuten vielä sukupuolen mukaan voimakkaasti eriytyneessä suomalaisessa työelämässä. Toisin sanoen empiirisen aineiston analyysi tarjosi välineitä vakiintuneiden teoretisointien haastamiseen.

Aikakaushippelyllä uusiin avauksiin

Mediaekologia ja mediafilosofia muodostavat Tarmo Malmbergille lähtökohdan tulevaisuuden teoreettiseen ajatteluun viestinnän tutkimuksen piirissä. Mediaekologia liittyy kiinteästi digitaalisen mediakulttuurin voimistumiseen, ja erilaisia mediaympäristöjä tarkastellaan siinä avoimina tietojärjestelminä. (Kuivakari 2008.) Mediafilosofian Malmberg on puolestaan toisaalla määritellyt tarkastelutavaksi, joka kritisoi filosofista ajattelua karttavaa valtavirran mediatutkimusta. Sille luonteenomaisia tapoja medioiden tarkastelemiseen ovat ”makrohistoriallisuus, synteettisyys, aikalaisdiagnostisuus ja antropologisuus”. (Malmberg 2008, 40–46.)

Mediafilosofinen ote näkyy esimerkiksi Esa Väliiverroksen ajattelussa, jonka mukaan tutkijoiden tulisi tarttua teoreettisten ideoiden kehittelyyn laajempien kysymysten kautta, kuten teoretisoimalla uusien mediateknologioiden ja niiden muuttuvien käytötapojen aiheuttamia yhteiskunnallisia muutoksia (Väliverronen 2000, 96). Koko ajan moninaistuvassa mediamaisemassa reilun kymmenen vuoden takainen huomio on edelleen ajankohtainen. Uusia sosiaalisen median sovelluksia syntyy ja kuolee, minkä seurauksena medioiden käyttömuodot muuttuvat aiempaa moninaisemmiksi. Samalla medioita kulutetaan eri puolilla maailmaa ja eri ikäryhmissä eri tavoin. Tammiukuussa 2014 uutisoitiin esimerkiksi siitä, että Facebook on jäämässä vanhemman polven käyttäjien mediaksi, kun taas nuoret ovat siirtyneet käyttämään muita palveluja, kuten WhatsAppia (HS 15.1.2014).

Uusien viestintämuotojen syntyminen liudentaa myös viestinnän tutkijoiden ja muiden alojen tutkijoiden rajoja. Yhä useammin sosiaalisen median aineistoja käytetään esimerkiksi perinteentutkimuksen ja kulttuuriantropologian alan tutkimuksissa. Eikä mene kauaa, kun historian tutkijatkin tarttuvat uuteen aineistotyyppiin. Usein muiden tieteenalojen tutkijoilta puuttuu kuitenkin viestinnän tutkimuksen tausta. Tästä johtuen nimenomaan viestinnän tutkijoiden tulisi olla eturintamassa pohtimassa, miten uudet mediamuodot muuttavat yhteiskuntaamme. Historiantutkijana ajattelen, että nykypäivän teoreettiseen pohdiskeluun olisi kuitenkin mahdollisuuksia hakea virikkeitä myös menneisyydestä.

Mediakentän muuttuminen ei ole yksin nykypäivää koskettava ilmiö, vaan siihen on törmätty historian kuluessa useasti. Kirjapainotaidon keksimisestä lähtien uudet teknologiat ovat toistuvasti tuoneet aiempien viestintämuotojen rinnalle uusia (ks. esim. Thorburn & Jenkins 2003). Pohtimalla esimerkiksi sitä, miten television yleistymisen muutti suomalaista yhteiskuntaa 1960-luvulla, on mahdollista tarttua samankaltaisiin kysymyksenasetteluihin kuin nykyisessä monimediaisessa ympäristössä. Vaikka 1960-luvun muutosta ei voida verrata koko ajan kiihtyvällä tahdilla muuttuvaan nykyiseen

mediamaisemaan, televisiovastaanotinten yleistymisen aiheutti sosiaalisen median tavoin muutoksia esimerkiksi ihmisten tapoihin olla vuorovaikutuksessa keskenään. Eri murrosvaiheita koskevien esimerkkien avulla voidaan heittäytyä myös teoreettiseen aivovoimisteluun esimerkiksi medioiden kuluttajien ajallisuuden ja tilallisuuden käsityksissä tapahtuneista muutoksista.

Television yleistymisen aiheuttamia muutoksia on toki tutkittu jo omana aikanaan. Esimerkiksi Veikko Pietilä (1970) kirjoitti siitä, miten television tulo vaikutti suomalaisten käsityksiin viestintävälineiden merkityksistä. Tuudittautuminen siihen, että teemaa on jo tutkittu, estää kuitenkin tekemästä uusia avauksia. Aiempia tutkimuksia olisi mahdollista katsoa myös nykypäivän teoretisointeja hyödyntävin silmälasein. Anu Koivunen (2008, 14) on esimerkiksi osoittanut 1960- ja 1970-luvun Yleisradio-tutkimuksiin jääneen jälkiä affekteista tutkijoiden selvittäessä ohjelmien loukkaavuutta. Omana aikanaan negatiivisiin reaktioihin ei tartuttu affektien näkökulmasta, mutta nykypäivän affektitutkijoille aineistot voisivat toimia ainakin ajatusten viritteijöinä.

Ajatushyppyihin menneisyyden ja nykyisyyden välille voidaan hakea vahvistusta esimerkiksi niin kutsutusta *histoire croisée* -suuntauksesta. Vaikka vertailevan tutkimuksen kritiikistä kehittyneitä menetelmiä on käytetty ennen kaikkea samaa aikakautta olevien tapaustutkimusten analysoimiseen, suuntauksen lähtökohdista löytyy virikkeitä aikakausihyppelyyn. Ensinnäkin *histoire croisée* edustajat korostavat esimerkkitapausten analysoimista paitsi vertaamalla myös lukemalla niitä toistensa kautta. Toisekseen suuntauksen kytkeytyminen induktiiviseen päättelyyn, jossa tutkimuksen kohteet ja käytetyt käsitteet muodostuvat tutkimusprosessin kuluessa, suorastaan haastaa ajatushorisontin laajentamiseen. (Werner & Zimmermann 2006, 37–50.) Nykyaineistojen lukeminen menneisyyttä vasten ja sen kautta voisikin avata sellaisia ajatuspolkuja, joita pelkästään nykypäivään keskittyminen ei pysty tuottamaan. Tutkimussuuntauksen antina voidaankin pitää ennalta arvaamattomien huomioiden tekemistä, mikä käsittääkseni kuuluu myös teoreettisen ajatuksenmuodostuksen ytimeen.

Histoire croisée -suuntaus näkyi esimerkiksi vuonna 2010 julkaistussa *Media History* -lehden transnationaalista televisiohistoriaa käsitelleen teemanumeron johdannossa. Sen anti jäi lukijalle kuitenkin epäselväksi: *histoire croisée* näyttäytyi lähinnä yhtenä tapana lähestyä transnationaalisuutta. Totutun rajat ylittävän *histoire croisée* -ajattelun vahva vaikutus oli kuitenkin luettavissa teemanumeron toimittajien Andreas Fickersin ja Catherine Johnsonin kiteyttäessä transnationaalisen lähestymistavan merkityksen seuraavasti: ”Vertaileva transnationaalinen historiantutkimus pakottaa meidät vieraannuttamaan meille tutun ja kutsuu kysymään uusia kysymyksiä ja tutkimaan uudenlaisia teoretisointeja.” (Fickers & Johnson 2010, 9.)

Teoreettisen ajattelun kehittymiselle ylitrajainen tutkimusote ei kuitenkaan itsessään tarjoa enää mitään uutta. Tästä johtuen peräänkuulutan transtemporaalista vertailua, jossa niin menneisyyden kuin nykyisyydenkin aineistoilla operoivat tutkijat ottaisivat ajatusloikkia yhteisen tematiikan ympärillä. Ajatus ei toki ole uusi, sillä tämänkaltaista lähestymistapaa on hyödynnetty esimerkiksi Suomen Akatemian vuo-

sina 2008–2010 rahoittamassa Intermedia-hankkeessa. Siinä historiantutkijoista ja mediatutkijoista koostunut tutkimusryhmä tarkasteli intermediaalisuuden käsitteen avulla suomalaisen median muutosta 1960-luvulta nykypäivään. Huomion kiinnittäminen intermediaalisuuteen ja käsitteen kehittäminen eteenpäin antoivat mahdollisuuden tarttua mediamuotojen jatkuvuuksiin ja haastaa mediakonvergenssin suuri narratiivi. Mediamuotojen väliset vuorovaikutussuhteet kiinnittyivät tässäkin hankkeessa kuitenkin rajattuihin historiallisiin aikoihin ja paikkoihin. (Herkman 2012, 12, 14, 20, 22–23.)

Yhä kiihtyvän mediamaiseman murroksen keskellä tilausta olisi rohkeammillekin teoreettisille avauksille. Ennen kaikkea tarvitaan luovaa ajattelua, johon aikakausi-rajojen ylittäminen tarjoaisi mahdollisuuksia. Haluaisinkin lisätä Tarmo Malmbergin teoreettisuutta peräänkuuluttavaan artikkeliin lisäkaneetin, joka ajaisi myös historian palauttamista viestinnän tutkimuksen valtavirtaan. Vaikka mediahistorian tutkimus on Suomessa koko ajan voimistumassa, ei joukkoviestimien, toimittajien ja mediarepresentaatioiden menneisyyttä tarkasteleva tutkimus ainakaan kaikilta osin ole murtautunut viestinnän tutkimuksen valtavirtaan. Pelkkä historianäkökulman vahvistaminen ei kuitenkaan riitä, vaan näkökulmien laajentamista tulisi etsiä ennen kaikkea historiantutkijoiden ja mediatutkijoiden välisestä vuoropuhelusta. Kansainvälisellä tutkimuskentällä vuoropuhelun merkitys on jo havaittu. Huomauttivathan mediatutkijat David Thorburn ja Henry Jenkins jo vuonna 2003, että taiteiluun nykypäivän mediamurroksen aiheuttaman euforian ja paniikin välillä tarvitaan historiallista perspektiiviä (Thorburn & Jenkins 2003, 2). Jatkossa nykypäivän ja menneisyyden perspektiivien rohkealla yhdistämisellä olisi mahdollista tuoda uusia avauksia myös kotimaiseen teoreettiseen keskusteluun.

Kirjallisuus

- Butler, Judith (2006). *Hankala sukupuoli*. Suomentaneet Tuija Pulkkinen & Leena-Maija Rossi. Helsinki: Gaudeamus.
- Fickers, Andreas & Catherine Johnson (2010). Transnational Television History: A Comparative Approach. *Media History* 16: 1, 1–11.
- Helsingin Sanomat* 15.1.2014: Sulopuisto, Olli. ”Facebook menettää otettaan teineistä”. Saatavilla: <http://www.hs.fi/kotimaa/Facebook+menett%C3%A4%C3%A4+otettaan+teineist%C3%A4/a1389734844358> (luettu 6.2.2014).
- Herkman, Juha (2012). Introduction: Intermediality as a Theory and a Methodology. Teoksessa: Herkman, Juha; Hujanen Taisto & Oinonen, Paavo (toim.). *Intermediality and Media Change*. Tampere: Tampere University Press, 10–27.
- Herkman, Juha & Välimaa, Miika (2008). Kulttuurinen käänne suomalaisessa viestinnän tutkimuksessa. *Kulttuurintutkimus* 25: 3, 15–27.
- Koivunen, Anu (2008). Affektin paluu. Tunneongelma suomalaisessa mediatutkimuksessa. *Tiedotustutkimus* 31: 3, 5–24.
- Korppi-Tommola, Aura (2004). Naisliikkeen ja naishistorian vuorovaikutus. *Tieteessä tapahtuu* 22: 2, 17–22.
- Kuivakari, Seppo (2009). *Mediaekologia*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Kurvinen, Heidi (2013). ”En mä oo mies enkä nainen. Mä oon toimittaja”: *Sukupuoli ja suomalainen toimittajakunta 1960- ja 1970-luvulla*. Acta Universitatis Ouluensis. B Humaniora 113. Oulu: Oulun yliopisto.

- Ludvig, Alice (2006). Differences Between Women? Intersecting Voices in a Female Narrative. *European Journal of Women's Studies* 13: 3, 245–258.
- Malmberg, Tarmo (2008). Mediafilosofia filosofian ja mediatutkimuksen välillä. Teoksessa: Jokisaari, Olli-Jukka; Parikka, Jussi & Väliaho, Pasi (toim.). *In media res. Hakuja mediafilosofiaan*. Turku: Eetos, 29–53.
- Malmberg, Tarmo (2014). Teoreettinen tutkimus joukkoviestintä- ja mediatieteen intellektuaalisena tyylinä. *Media & viestintä* 37: 2, 57–80.
- Phoenix, Ann & Pamela Pattynama (2006). Editorial. *European Journal of Women's Studies* 13: 3, 187–192.
- Pietilä, Veikko (1997). *Joukkoviestintätutkimuksen valtateillä*. Tampere: Vastapaino.
- Pietilä, Veikko (1970). *Käsitykset tiedotusvälineiden merkityksestä ja niiden tehtävistä ennen ja jälkeen television: Lapin televisiotutkimuksen osaprojekti*. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Thorburn, David & Jenkins, Henry (2003). Introduction: Toward an Aesthetics of Transition. Teoksessa: Thorburn, David & Jenkins, Henry (toim.). *Rethinking Media Change. The Aesthetics of Transition*. Cambridge & London: The MIT Press, 1–16.
- Werner, Michael & Zimmermann, Bénédicte (2006). Beyond comparison: histoire croisée and the challenge of reflexivity. *History and Theory* 45: 1, 30–50.
- Väliverronen, Esa (2000). Viestinnän tavaratalossa. Havaintoja ”postnormaalista” tieteestä. Teoksessa: Levo-Henriksson, Ritva & Ampuja, Marko (toim.). *Media ja me*. Viestinnän julkaisuja. Helsinki: Helsingin yliopisto, 85–97.